ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

TRANSPORT HARAKATI VA UNDAN FOYDALANISH XAVFSIZLIGIGA QARSHI JINOYATLARNING KRIMINOLOGIK TAVSIFI: NAZARIY VA AMALIY YONDASHUVLAR

Niyazmetov Ikram Masharipovich
Mustaqil izlanuvchi, O‘zbekiston Respublikasi
Kriminologiya tadqiqot instituti
O‘zbekiston Respublikasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22668937

Annotatsiya

Mazkur maqolada transport harakati va undan foydalanish xavfsizligiga qarshi jinoyatlarning kriminologik xususiyatlari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Transport sohasidagi jinoyatchilik zamonaviy jamiyat xavfsizligiga bevosita tahdid soluvchi murakkab ijtimoiy-huquqiy hodisalardan biri sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda transport jinoyatlarining umumiy jinoyatchilik tarkibidagi o‘rni, ularning sodir etilishiga ta’sir qiluvchi ijtimoiy, iqtisodiy, tashkiliy va psixologik omillar, shuningdek, hududiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Alohida e’tibor yo‘l-transport hodisalari bilan bog‘liq jinoyatlarning latentligi, takroriyligi va profilaktikasi masalalariga qaratilgan. Shuningdek, transport xavfsizligini ta’minlashda davlat organlari, huquqni muhofaza qiluvchi tuzilmalar, transport tashkilotlari va fuqarolik jamiyati institutlarining o‘zaro hamkorligi zarurligi asoslab beriladi. Tadqiqot yakunida transport jinoyatchiligining oldini olish bo‘yicha kompleks kriminologik choralar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: transport jinoyatchiligi, kriminologik tavsif, yo‘l harakati xavfsizligi, jinoyatchilik profilaktikasi, transport xavfsizligi, latent jinoyatchilik, hududiy xususiyatlar, yo‘l-transport hodisasi.

Kirish

Transport tizimi davlatning iqtisodiy, ijtimoiy va hududiy rivojlanishini ta’minlovchi muhim infratuzilmaviy tizimlardan biridir. Avtomobil, temir yo‘l, havo va boshqa transport vositalaridan foydalanish hajmining ortib borishi bir tomondan aholining harakatchanligini oshirsa, ikkinchi tomondan transport xavfsizligini ta’minlash bilan bog‘liq muammolarning dolzarbligini kuchaytiradi. Transport harakati xavfsizligining buzilishi natijasida inson hayoti va sog‘lig‘iga zarar yetishi, mulkiy yo‘qotishlar yuzaga kelishi, transport infratuzilmasiga zarar yetkazilishi hamda jamiyatda xavfsizlik hissining pasayishi mumkin. Shu sababli transport sohasidagi jinoyatlarni faqat alohida yo‘l-transport hodisalari sifatida emas, balki muayyan ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy va psixologik omillar ta’sirida shakllanadigan kriminologik hodisa sifatida o‘rganish muhimdir. Transport jinoyatchiligining o‘ziga xosligi shundaki, uning tarkibida qasddan sodir etiladigan xatti-harakatlar bilan bir qatorda ehtiyotsizlik, mas’uliyatsizlik, belgilangan xavfsizlik qoidalariga rioya qilmaslik va professional majburiyatlarni lozim darajada bajarmaslik bilan bog‘liq huquqbuzarliklar ham muhim o‘rin tutadi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqot transport harakati va undan foydalanish xavfsizligiga qarshi jinoyatlarning kriminologik xususiyatlarini aniqlash, ularning shakllanishiga ta’sir qiluvchi omillarni tizimlashtirish hamda jinoyatchilikning hududiy va ijtimoiy determinantlarini baholashga qaratilgan. Tadqiqotda kompleks kriminologik yondashuv asos qilib olindi. Bunda transport jinoyatchiligi alohida huquqiy hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy, iqtisodiy, tashkiliy, psixologik va infratuzilmaviy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanuvchi murakkab hodisa sifatida ko‘rib chiqildi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, statistik, qiyosiy-huquqiy, kriminologik va hududiy tahlil metodlari tashkil etdi. Tizimli yondashuv orqali transport xavfsizligiga qarshi jinoyatlarning sabablari, shart-sharoitlari va oqibatlari o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilindi. Qiyosiy-huquqiy metod yordamida transport xavfsizligini ta’minlash va tegishli jinoyatlar uchun javobgarlikni belgilovchi huquqiy mexanizmlarning umumiy va farqli jihatlari o‘rganildi. Tadqiqotda deskriptiv va analitik statistik usullar transport jinoyatchiligining miqdoriy ko‘rsatkichlarini baholash uchun qo‘llanildi. Jumladan, jinoyatlar sonining yillar, hududlar, transport turlari, jinoyat oqibatlarining og‘irligi va boshqa mezonlar bo‘yicha o‘zgarish tendensiyalarini aniqlashga

e’tibor qaratildi. Nisbiy ko‘rsatkichlardan foydalanish orqali turli hududlardagi jinoyatchilik darajasini faqat absolyut sonlar asosida emas, balki aholi soni va transport vositalari miqdoriga nisbatan baholash imkoniyati yaratildi. Hududiy tahlil doirasida transport jinoyatchiligining geografik taqsimlanishi o‘rganildi. Bunda aholi zichligi, transport oqimining intensivligi, avtomobil yo‘llarining uzunligi va texnik holati, shahar va qishloq hududlarining xususiyatlari, yo‘l infratuzilmasining rivojlanganlik darajasi kabi omillar hisobga olindi. Mazkur yondashuv transport jinoyatchiligi yuqori bo‘lgan hududlarni aniqlash va ularda profilaktik choralarning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash imkonini beradi.

Tadqiqotning muhim metodologik yo‘nalishlaridan biri sababiy-deterministik tahlil bo‘ldi. Ushbu usul yordamida transport jinoyatlarining sodir etilishiga ta’sir qiluvchi omillar shartli ravishda to‘rt guruhga ajratildi: ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy-infratuzilmaviy, individual-psixologik va huquqiy-institutsional omillar. Mazkur omillarning alohida emas, balki o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘lishi transport jinoyatchiligining asosiy determinanti sifatida baholandi.

MUHOKAMA

Transport harakati va undan foydalanish xavfsizligiga qarshi jinoyatlarning kriminologik tahlili ushbu turdagi jinoyatchilikni faqat yo‘l harakati qoidalarining buzilishi bilan izohlash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Transport xavfsizligiga tahdidlarning shakllanishida inson omili, transport vositasining texnik holati, yo‘l infratuzilmasi, harakat intensivligi, nazorat mexanizmlari va huquqiy madaniyat kabi omillar o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu sababli transport jinoyatchiligini kamaytirishga qaratilgan siyosat kompleks va ko‘p darajali yondashuvga asoslanishi lozim. Tadqiqotda aniqlangan muhim jihatlardan biri shundan iboratki, transport jinoyatlarining katta qismi bevosita qasddan jinoyat sodir etish maqsadidan emas, balki ehtiyotsizlik, xavfni yetarli darajada baholamaslik yoki belgilangan xavfsizlik talablariga mas’uliyatsiz munosabat natijasida yuzaga kelishi mumkin. Bu holat mazkur jinoyatlar profilaktikasida an’anaviy repressiv mexanizmlar bilan bir qatorda xulq-atvor profilaktikasining ahamiyatini oshiradi. Haydovchining individual xususiyatlari transport xavfsizligining muhim komponentlaridan biridir. Tajovuzkor haydash uslubi, yuqori tezlikka moyillik, charchoq, diqqatning pasayishi, xavfni noto‘g‘ri baholash va yo‘l harakati qoidalariga nisbatan bepisand munosabat xavfli vaziyatlarning yuzaga kelish ehtimolini oshiradi. Shuning uchun haydovchilarni tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonida texnik bilimlar bilan bir qatorda xavfsiz xulq-atvor ko‘nikmalarini shakllantirishga ham e’tibor qaratish zarur. Biroq transport jinoyatchiligini faqat haydovchi shaxsiga bog‘lash metodologik jihatdan biryoqlama yondashuv bo‘ladi. Chunki transport hodisasining yuzaga kelishida yo‘l sharoitlari va infratuzilmaning holati ham muhim rol o‘ynaydi. Yo‘l qoplamasining sifatsizligi, yetarli yoritilmagan uchastkalar, piyodalar uchun xavfsiz infratuzilmaning mavjud emasligi, yo‘l belgilarining noto‘g‘ri joylashtirilishi yoki harakatni tashkil etishdagi kamchiliklar inson xatosining salbiy oqibatlarini kuchaytirishi mumkin. Demak, samarali profilaktika “haydovchi-transport vositasi - yo‘l-tashqi muhit” tizimining barcha elementlarini birgalikda qamrab olishi kerak. Tadqiqot natijalari transport jinoyatchiligining hududiy differensiallashuviga ham e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi. Aholi zichligi va transport oqimi yuqori bo‘lgan yirik shaharlarda xavf omillari bir xil ko‘rinishda namoyon bo‘lmaydi. Masalan, shaharlarda piyodalar va transport vositalarining o‘zaro kesishishi ko‘proq xavf tug‘dirsa, uzoq masofali avtomobil yo‘llarida yuqori tezlik, uzoq vaqt transport boshqarish va yo‘l sharoitlari muhimroq bo‘lishi mumkin. Shuning uchun barcha hududlar uchun bir xil profilaktik choralarni qo‘llash o‘rniga hududiy xavf profiliga asoslangan differensial profilaktika samaraliroq hisoblanadi.

Muhokamaning yana bir muhim jihati-transport jinoyatchiligining latentlik muammosidir. Har bir yo‘l harakati qoidabuzarligi yoki xavfli xatti-harakat jinoiy statistika shaklida aks etmaydi. Ayrim holatlarda hodisa qayd etilmasligi, huquqiy jihatdan boshqa toifadagi huquqbuzarlik sifatida baholanishi yoki hodisaning haqiqiy sabablari to‘liq aniqlanmasligi mumkin. Shu sababli transport xavfsizligini baholashda faqat jinoyatlar sonidan foydalanish yetarli emas. Jinoyatlar bilan bir qatorda qoidabuzarliklar, avariya ko‘rsatkichlari, xavfli yo‘l uchastkalari va takroriy hodisalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni ham integratsiya qilish zarur. Zamonaviy raqamli texnologiyalar ushbu muammoni hal qilish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Avtomatlashtirilgan foto va video qayd etish, transport oqimini real vaqt rejimida monitoring qilish, geografik axborot tizimlari va ma’lumotlarga asoslangan

xavf prognozi transport jinoyatlarining oldini olishni reaktiv modeldan proaktiv modelga o‘tkazishi mumkin. Bunda asosiy e’tibor jinoyat sodir bo‘lganidan keyin javob berishga emas, balki jinoyat sodir bo‘lish ehtimoli yuqori bo‘lgan sharoitlarni oldindan aniqlashga qaratiladi.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari transport harakati va undan foydalanish xavfsizligiga qarshi jinoyatlar ko‘p omilli kriminologik hodisa ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur jinoyatlarning shakllanishi faqat transport vositasini boshqaruvchi shaxsning xatti-harakatlari bilan emas, balki yo‘l infratuzilmasining holati, transport oqimining intensivligi, transport vositalarining texnik sozligi, nazorat mexanizmlarining samaradorligi, huquqiy madaniyat va ijtimoiy-psixologik omillarning o‘zaro ta’siri bilan belgilanadi. Tadqiqot davomida transport jinoyatchiligining asosiy determinantlari ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy-infratuzilmaviy, individual-psixologik va huquqiy-institutsional guruhlarga ajratildi. Ushbu omillarning kompleks ta’siri transport xavfsizligiga tahdidlarning yuzaga kelish ehtimolini oshirishi aniqlandi. Shu sababli jinoyatchilik profilaktikasi ham alohida bir yo‘nalish bilan cheklanmasdan, mazkur omillarning barchasini qamrab oluvchi kompleks tizim asosida tashkil etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ivankovich, D. V. (2025). Factors determining the commission of road traffic accidents and crimes in Russia and Belarus. Izvestiya Yugo-Zapadnogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya: Istoriya i Pravo, 15(1). (Rossiya–Belarus).
2. Bitsheva, A. V., & Nikiforov, Yu. A. (2022). Criminological characteristics of crimes related to road traffic safety and safe operation of vehicles: Problems, features and trends. Vestnik Kazanskogo Yuridicheskogo Instituta MVD Rossii, 13(1), 38–45. https://doi.org/10.37973/KUI.2022.52.68.021
3. Mandrykin, A. Yu. (2007). Kriminologicheskaya kharakteristika prestupnykh narusheniy pravil dorozhnogo dvizheniya i ekspluatatsii avtotransporta [Criminological characteristics of criminal violations of traffic rules and vehicle operation]. Obshchestvo i Pravo, 4(18), 188–191.
4. Novikova, E. P. (2021). Kriminologicheskaya kharakteristika dorozhno-transportnykh prestupleniy [Criminological characteristics of traffic crimes]. Vestnik Voronezhskogo Instituta MVD Rossii, 3, 208–211.
5. Kondratyev, V. D. (2023). Obespechenie bezopasnosti dorozhnogo dvizheniya: Voprosy teorii (sistema «Dorozhnoe dvizhenie») [Ensuring road traffic safety: Theoretical issues]. Bezopasnost Dorozhnogo Dvizheniya, 2, 6–10.